

Úvahy vnímavého čtenáře Petr Vidlák

Petr Vidlák reflektuje své překladatelské zkušenosti s dílem Olgy Tokarczuk, autorky, která „dobře ví, proč a pro koho tvoří své příběhy“. V eseji přibližuje její postavení v polské literatuře i specifika jejího jazyka – od pestré směsice stylů přes neologismy až po charakteristické ženské postavy, intertextualitu a sudetské motivy. Upozorňuje na úskalí překladu mezi blízkými jazyky, kdy hrozí, že český text bude „podivně zavánět polštinou“, a popisuje paradoxní postavení překladatele jako poučeného čtenáře, jenž neustále pronásleduje autorský záměr, a zároveň spisovatele-straky, který se sám stává autorem cizího textu.

Życie to nieustanna walka między tym,
co chce być zapomniane, a tym,
co pragnie być zapamiętane.

Żivot je neustálým bojem mezi tím,
co chce být zapomenuto, a tím,
co touží po nezapomenutelnosti.

Ved' svůj pluh přes kosti mrtvých (2009)

Olga Tokarczuk je spisovatelkou, která svou tvorbou nebojuje s mocí, ale tematizuje lidskost. Od počátku devadesátých let píše to, co si myslí, aniž by za tím byla potřeba někoho o něčem přesvědčit. Tokarczuk dobře ví, proč a pro koho tvoří své příběhy. Románem *Cesta lidí knihy* z roku 1993 tehdy začínající spisovatelka uvedla do polské, a s jistou mírou nadsázky řečeno i do světové literatury řadu zásadních a v dalších letech nesmírně živých témat. Dominantní, přestože ne zcela objektivní, je u ní motiv cesty, poutě a putování za bájnou knihou, tedy univerzálním poznáním, možná i hledáním sebe sama. To se o mnoho let později naplno projevilo v *Běgunech*. Ale postupně se přidávaly i další motivy: například fascinace pohraničím (*Denní dům, noční dům*), horami (*Empusio*), přírodním okultismem (*Pravěk a jiné časy*) a odpadlictvím (*Knihy Jakubovy*). Vyrovnávání se s kulturní, sexuální a náboženskou dominancí západního světa, nacionalismem a dalšími ideologiemi bylo předzvěstí všeho, co dnes představuje hnutí *woke*. *Cesta lidí knihy* je tak nejlepším důkazem vizionářství a prozíravosti budoucí nobelistky. Nejde o to, s čím se Tokarczuk ztotožňuje, a co nebo koho a jak angažovaně v současné společnosti podporuje, důležité ale je, jak přesně pojmenovala už začátkem devadesátých let 20. století otázky, na něž začali být lidé v této části světa skutečně citliví až mnohem později.

Jako by se pro ni aktuální téma otevřelo dříve než pro ostatní. Nenápadně nastoluje témata, kterými provokuje a která v době vzniku jejích textů byla známa jen povrchně. Otevírá je však neprvoplánově, zobrazuje je do hloubky a opravdově. Asi i proto, že sama je velmi citlivým člověkem.

Díky Nobelově ceně za literaturu je Tokarczuk hvězdou, uctívanou ikonou, už nyní má

vybudován svůj pomník. Nobelova cena je něco, co Poláky utvrzuje v národní výlučnosti. Tím ovšem soulad končí: souběžně je kritizovaná za svou „nepolskost“, za to, jak se vyjadřuje o katolické církvi, k nacionalismu, historii Polska, o vztahu Poláků k temným stránkám vlastní historie. Olga Tokarczuk nebyla aktivistkou, která záměrně usiluje o vyvolání konfliktu s establishmentem nebo mainstreamem, ona sama sebe takto nechápala. Až do Nobelovy ceny. Ta se stala cejchem, protože je i politická, nejenom literární. V dobré společnosti není zvykem Nobelovu cenu relativizovat, protože je vnímána jako to nejprestižnější ocenění, ale v případě literatury je to nutné. A Tokarczuk si to uvědomuje. Ví, že za jejím udělením stála souhra okolností a politiky, a právě proto nehodlá připustit, aby měla jakýkoli vliv na to, jak a o čem píše.

Její postavení ve společnosti se však přesto změnilo. Jsou jí kladeny zásadní celospolečenské otázky a ona se k nim vyjadřuje. Lépe řečeno, je nucena se vyjadřovat. To je ovlivněno i specificky polským postavením spisovatelů, kteří jsou stále považováni za dnes již poněkud přežitě svědomí národa s velkou zodpovědností za každé vyřčené i nevyřčené slovo. Tokarczuk však stále píše bez skrytého záměru, s prostou potřebou něco sdílet. Zřejmě používá text především jako svého druhu autoterapii.

Zdaleka ne všichni příznivci čtou její díla tak, jak je zamýšlela. Mnoho lidí vidí v jejích knihách něco, co tam podle ní není. I přesto zastává postoj naprosté tolerance, čtenářské svobody, a ponechává na svých fanoušcích, jak s dílem naloží, jak ho interpretují.

Interpretační rozdíly se projevují v různých vrstvách. Čtenáři třeba pátrají po stopách minulosti v Sudetech, ptají se na vztahy Poláků s Němci a dalšími národy. Toto téma je zajímavé i z pohledu zahraničních čtenářů, a ona nad tím přitom takto nepřemýšlí. Tokarczuk sice žije v místech, kudy vede hranice, ale Tokarczuk ji popisuje spíš jako hranici pomyslnou, jako fenomén, kde na sebe narážejí různé kultury, čímž se stává zbytečnou, omezující.

Kdo tedy čte Olgu Tokarczuk „správně“? Těžko říci. Je však jisté, že není žádný důvod ji nečíst „správně“. Její knihy nejsou náročné, okázale stylisticky komplikované nebo vědecké. Jsou zde

stylově pestří *Běguni* nebo rozsahem i formou monumentální *Knihy Jakubovy*, ale na druhou stranu i útlý román *Svůj vůz i pluh ved' přes kosti mrtvých*, což je přístupný a čtivý příběh, klasická detektivka. Napsala i povídky, krátké, s klasickým dějovým obloukem. Olgu Tokarczuk může číst opravdu každý a nikomu nic nebrání, aby text pochopil přesně tak, jak ho autorka napsala. Ale musí chtít. Skutečný význam slov je totiž často skrytý hluboko pod nánosy nových interpretací. Čtenář od ní nesmí také očekávat čistý žánr. Ale naplnění těchto propozic je i úkol všech, kteří její dílo hodnotí a předkládají své interpretace ostatním, nebo, jako například v případě nepolských čtenářů, ho překládají.

Uvedu příklad. V Görbersdorfu neboli Sokółowsku se odehrává děj románu Olgy Tokarczuk *Empusio*. Zvláštní název, typicky tokarczukovský, čili skrývající v zakódovaném slově přesný význam. Zde se jedná o novotvar vycházející ze slov *Empúsa* a *Symposion*. První je démon z řeckých bájí svádějící mladé muže, jimž vysává krev, jí lidské maso. Symbolika je v románu zřejmá. Druhé slovo označuje slavnou Platónovu *Hostinu*, přeneseně též odbornou disputaci. V knize se debatuje a hoduje opravdu často a postavy si tyto blažené okamžiky užívají plnými doušky. Jedná se i o přiznanou parafrázi slavného díla Thomase Manna *Kouzelný vrch*, které se odehrává ve švýcarském sanatoriu pro pacienty s tuberkulózou. Olga Tokarczuk chtěla vzdát poctu Mannovi a zároveň jeho román aktualizovat, přestože se děj její knihy odehrává v dávných dobách. Autorka přenáší dnešek do minulosti a pečlivý čtenář se tak může cítit být doslova součástí příběhu. Tokarczuk dokázala ve sto let starých kulisách a tehdejším jazykem komentovat současnost. Navíc tak, že to není zprvu patrné, ale jak čtení postupuje, stává se to stále zřetelnějším. Nejprve je čtenář pohlcen atmosférou krajiny, smrti a deprese vyplývající z tušení smrtelnosti, ostatně jsme v sanatoriu, kde se léčí tuberkulóza. Nakonec ale zjistí, že jde ještě o něco jiného. Podtitulem románu je označení přírodně-léčivý horor, a pacientem je v něm nebo pro něj čtenář. To čtenář je léčen! Treba skrze debaty zúčastněných aktérů, které musí nutně velmi rozčilovat, znepokojoval nebo přimět k zamyšlení. A čtenář by se měl stát dvěma

V těchto souvislostech je možné konstatovat, že nejpoučenějším čtenářem je z logiky věci překladatel. Je to vnímavý čtenář a tak trochu i spisovatel-straka. Vkládá cizí myšlenky do vlastního jazykového rámce a systému.

osobami, které stojí trochu mimo tyto lázeňské diskuse, tedy hlavním hrdinou Mieczysławem a velmi nemocným Thilem. Oni dva symbolizují problém doby: slabost, nevyhraněnost, nejasnost, neuchopitelnost, nerozhodnost. Alespoň mužům, kteří v *Empusiu* diskutují, to rozhodně jako slabost připadá. A stejně tak i mnohým diskutujícím v dnešní době. Za deset nebo dvacet let, až se bude čtenář ohlížet zpátky, to už tak možná vnímat nebude. Léčebný proces a vývoj hrdiny jdou tady ruku v ruce: z pasivního pacienta a syna dominantního otce se Mieczysław promění ve zcela novou samostatnou bytost. Doslova novou bytost. Ale i v pojetí takového románového zrání je Tokarczuk, jako ostatně ve všem, co píše, výsostně postmoderní. Svoboda ve slovech a myšlenkách je asi to nejcennější, co svým čtenářům předává.

Je tak nezpochybnitelným faktem, že Olga Tokarczuk píše pro poučené čtenáře, kteří se pročetli až k ní. Jednou kdesi prohlásila, že rozhodně není módní autorkou. Tím však neprojevuje žádné pohrdání čtenáři, nepovyšuje se. Jen ví, kde stojí a co píše, a nemá potřebu se zalíbit.

V těchto souvislostech je možné konstatovat, že nejpoučenějším čtenářem je z logiky věci překladatel. Je to vnímavý čtenář a tak trochu i spisovatel-straka. Vkládá cizí myšlenky do vlastního jazykového rámce a systému.

V románu *Pravěk a jiné časy* jsou některé postavy tak živé a tak realistické, až se dotýkají samotné podstaty vnímání textu, a převedením do jiného jazyka nic neztrácejí na své přesvědčivosti. Tento román je potvrzením domněnky, že hranice mezi jazyky, ale vlastně ani žádné jiné hranice vůbec neexistují, jsou jen myšlenkovou a společenskou konstrukcí vymezující prostor

na vlastní a cizí, bezpečný a nebezpečný, skutečný a magický.

Film blízké přítelkyně Olgy Tokarczuk, *Zelená hranice* Agnieszky Holland, který vypráví o bělorusko-polské hranici a o chování polských ozbrojených složek k uprchlíkům, způsobil skandál, ale co dělat, když většina souhlasí s tím, že vůči lidem prchajícím před válkou a bídou je třeba postupovat tvrdě a restriktivně? I v tomto případě, podobně jako v *Empusionu*, je tématem, které stojí za reflexi, pojetí krajiny a její moci v životech lidí. V *Empusionu* krajina léčí, ale může i zabít. V horách přece kvůli přírodě nebo počasí umírají uhlíři či dřevorubci. Ona *Empúsa* je archetypálním obrazem hor a lesů, protikladem civilizace, je tu zřetelná hranice mezi lesem a ne-lesem. Jde o dělítko mezi dobrem a zlem, mezi realitou a surreálem. Ale krajina Olgy Tokarczuk je i hranicí kulturní, vždyť jde o Sudety. Krajina zabíjí, protože tam vládou čáry a máry, ale bílá magie, která je od té černé ne vždy snadno oddělitelná, ta přece léčí. Graf horečky pacienta Thila je nejenom grafem, který kopíruje horizont, ale je v podstatě i nepřekročitelnou čarou našich obzorů. Hrdinové *Empusionu* se nikdy nedostali daleko do hor, jen kousek, vždycky se večer vrátili. Nestačil jim dech – ale i to je přece obraz, nejen doslovná diagnóza tuberkulózy.

Thilo se vrací zpátky domů. Jenomže vrací se stejný? Každá cesta je léčivá. Ale i návrat z takové cesty je důležitý. Kam se člověk vrací a jak ho cesta promění? I Mieczysław se vrátí, ale není to úplně on. Cesta do hor, byť krátká, ho změní. *Empúsa* je sice mytologická postava, ale je možné ji vnímat přeneseně jako sílu přírody a krajiny. V tom slově je dokonce vidět i empatie, vhléd do někoho. Debata, kterou hrdinové při pití místní pálenky v sanatoriu vedou, jsou svým způsobem symposion, ale empatie jim chybí. Tu zastávají dva slabší ne-muži, už zmínění Thilo a Mieczysław. Ženy sice hlas nemají, ale promlouvají skrze postavu na smrt nemocného Thila, který je velmi jemný a ženský a stojí v opozici proti mužským názorům. A když dojde na diskusi o uniformách a metálech, říká mimo jiné, že ženy by měly dostat svoje uniformy a metály odstupňované podle toho, kolik dětí porodily a kolik obědů uvařily... Zásadní ženskou postavou, byť zobrazenou jen skrze vzpomínky,

je Mieczysławova chůva. Role chůvy je velmi podstatná, to ona Mieczysławu formovala a přijímala ho takový, jaký byl. Jeho otec, naproti tomu, s ním bojoval a stavěl se mu na odpor. Motiv dětství a toho, co se během něj děje a jaký vliv to má později na člověka, je v *Empusionu* velmi silný. Je to, mimochodem, stále aktuální motiv, pohled na traumata dětství.

To, čím knihy Olgy Tokarczuk vnímavým čtenářům bezesporu učarovaly, je jejich ženská podstata. Zaplňuje svůj literární svět neobvyklými, často nesystémovými postavami, které se leckdy chovají a myslí iracionálně, což je takřka vždy předpokladem vzniku zajímavých a dramatických situací. Ty však v jejich románech neprobíhají v druhém plánu okázale a zjevně, s emocemi a dalšími projevy dramatu, ale odehrávají se spíše v mysli pozorného čtenáře, který spisovatelčino vyprávění interpretuje jen sobě vlastním způsobem. A jelikož je překladatel, jak již bylo naznačeno, především takovým čtenářem, je i jakákoli jeho interpretace příběhů Tokarczuk založena na vlastní literární zkušenosti a očekáváních. V románu *Pravěk a jiné časy* je jedna nesmírně silná ženská postava (Míša), jejíž střízlivý pohled na svět a zároveň nevyzpytatelnost a nejednoznačnost jsou zřejmě velmi blízké čtenářskému očekávání toho, jak se má chovat literární postava. A tato charakteristická ženská postava je přítomná i v pozdějších románech, byť už nikdy ne v tak intenzivní podobě. To, že těmito zásadními postavami bývají ženy, ale i muži, jsou různého věku i postojů, však není důležité. Není třeba dělit literaturu

Není třeba dělit literaturu na ženskou a mužskou, ať to znamená cokoli. Gender coby společenský konstrukt nehraje žádnou roli. Je dobré vnímat jen umělce a svět, který stvořil, a v něm i své vlastní místo.

V případě knih Olgy Tokarczuk je to často svět žen a „ženských mužů“.

na ženskou a mužskou, ať to znamená cokoli. Gender coby společenský konstrukt nehraje žádnou roli. Je dobré vnímat jen umělce a svět, který stvořil, a v něm i své vlastní místo. V případě knih Olgy Tokarczuk je to často svět žen a „ženských mužů“. Až v *Knihách Jakubových* je to jiné. Způsob vyprávění životní pouti maniakálního náboženského vůdce-Muže je opět tokarczukovský, stejně intenzivní a vytvářející dojem, že to, co se odehrává na povrchu dějin, vlastně není podstatné. Tíživá atmosféra místa, vzdálená doba, ve které se děj odehrává, a směsice z dnešního pohledu prapodivných postav a postaviček čtenáře silně vtahuje do příběhu a nutí ho vytvářet si vlastní obrazy. Ty jsou samozřejmě jiné pro polského čtenáře a jiné pro českého, nicméně mentální blízkost je v tomto případě i pro překladatele výhodou. Bylo by nesmírně zajímavé zjistit, jaký obraz si při čtení vytvořil jakýkoli alespoň trochu poučený Němec nebo třeba Švéd. Zřejmě se bude jednat o zcela jiný druh blízkosti, ale autorka už jen touto schopností proniknout hluboko do hlav svých čtenářů prokazuje velikost, která výrazně přesahuje polské kulturní a historické dimenze.

Literární jazyk Olgy Tokarczuk není unikátní nebo zásadně odlišný od jazyka jiných soudobých polských autorů. Tokarczuk má svůj rukopis, styl, který se sice vyvíjí a zdokonaluje, ale přesto zůstává odrazem její osobnosti. Často se při překládání stává, že interpret odhadne, jak bude věta či větný celek pokračovat, jaká spojení autorka použije. Na místě je otázka, zda je to pro výsledek dobře, zda nedochází k přepisování floskulí jinými floskulemi. Na to je možné odpovědět, že se možná jedná o paralelu s učením cizího jazyka. To začíná tápáním a píděním se po významu každého slova, pak vět, frazeologismů a nakonec, pokud žák vytrvá, dosáhne automatizovaného převádění celých vět, bez přemýšlení o původním smyslu originálu, čili ovládnutí cizího jazyka skoro jako mateřského. Pokud se tedy překladatel věnuje jazyku jedné autorky, stává se po nějaké době jakýmsi mluvčím jejího jazyka. Jejím oficiálním a nezpochybnitelným znalcem a interpretem. Tím je možné zdůvodnit i to, že často autorce pomáhá a například odstraňuje jazykové přehmaty, nahrazuje z jazyka 18. století nevhodná moderní slova a dělá další drobnou korektorskou

Blízkost polštiny a češtiny je totiž obecně tou nejnáročnější překladatelskou překážkou, neboť překladatele svádí k tomu, aby svůj jazyk přizpůsoboval jazyku originálu a výsledkem je pak to, že český překlad podivně zavání polštinou.

práci, o níž ví jen on a která souvisí pouze s jeho zodpovědností za kvalitu textu. Blízkost polštiny a češtiny je totiž obecně tou nejnáročnější překladatelskou překážkou, neboť překladatele svádí k tomu, aby svůj jazyk přizpůsoboval jazyku originálu a výsledkem je pak to, že český překlad podivně zavání polštinou. A to, na rozdíl od invazivní angličtiny, není žádoucí.

Jazyk Olgy Tokarczuk je pestrý a proměnlivý: dlouhá souvětí střídají krátká shrnutí, dialogy jsou prosté, často probíhají tak, jako by je někdo vyprávěl, či spíše prožíval, popisy jsou stručné, úvahy dlouhé. Je to také směsice různých stylů. Nejpodstatnější je však hlas vypravěče, který oplývá neotřelými slovními spojeními, přirovnáními, spisovností. Je to moderní polština na velmi vysoké úrovni.

Posledním, ovšem zásadním faktorem ovlivňujícím překladatelovo vnímání textu Olgy Tokarczuk, je intenzivní prožívání osamělosti. Spisovatelka tvoří v hlubokém osamění, protože je se svým dílem jen ona, nikdo další. Překladatel to má snazší. Neustále pronásleduje spisovatelku, její záměry, takže vlastně nikdy není sám. Nicméně je opuštěný svým odloučením od reálného světa. Ponoření do práce nad souvislým uměleckým textem přináší pocit izolace, cely, ve které je on, text a spisovatel. A není z ní úniku, dokud nebude dílo dokončeno. Ale zároveň je tuto formu vězení možné doporučit každému čtenáři. Takovéto „totální“ čtení totiž umožňuje prožít příběh mnohem intenzivněji než hltání stránek. Překládání, čili vlastně velmi pozorné čtení, je něco jako meditace, kdy se zastavuje čas. Samozřejmě je to i technický problém, protože text nevzniká sám od sebe, ale je nutné strávit poměrně velké množství času samotným

psaním, s očima upřenýma dlouhé hodiny na text. Ale i tato jednoduchá mechanika má výrazné meditativní účinky. Tento druh samoty vede k hluboké soustředěnosti, je tvůrčí, napínavý, i když psychicky i fyzicky náročný. A jedinou pomůckou, kterou překladatel i spisovatel nezbytně potřebuje, je právě zastavený čas.

Człowiek jest w drodze, a droga jest w człowieku. Nie ma nic bardziej naturalnego niż podróżowanie.

Člověk je na cestě a cesta je v člověku. Není nic přirozenějšího než být na cestě.

Běguni (2018)